

PEDAGOGIK MAHORAT

10

2023

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
1.	<i>ELOV Ziyodullo Sattorovich</i>	Suitsidial xulq-atvorning zamonaviy psixologiyada o‘rganilishi: tahlillar va nazariyalar	9
2.	<i>RAXMATOV Faxriddin Umarovich</i>	Voyaga yetmaganlarda jinoyat motivlari shakllanishining empirik o‘rganish tahlili	18
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
3.	<i>АДИЗОВ Бахмуёр Раҳмонович</i>	Ўқитувчиларда мулоқотни шакллантиришнинг педагогик омиллари	22
4.	<i>AHMADOV Shohruh Rahmatullo o'g'li</i>	Oilaning ijtimoiy-psixologik muammolari hamda o‘smirlarda nizolar to‘g‘risidagi tasavvurlarning shakllanishi	27
5.	<i>ALLAMOVA Shahista Yuldashboyevna</i>	Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning intellektual muvaffaqiyatlarini shakllantirishning psixologik asoslari	33
6.	<i>ATAMURADOV Jamshid Jalilovich</i>	Masofaviy ta’lim tizimlarining qiyosiy tahlili	36
7.	<i>ATAMURATOVA Feruza Baxtiyarovna</i>	O‘smirlarning psixologik salomatligiga ta’sir qiluvchi omillarni o‘rganishni tashkil etish usullari	42
8.	<i>DJALALOVA Mohinur Abdusattor qizi</i>	Ruhiy salomatlikni maktabgacha yosh davridagi bolalarda yuzaga kelishida ota-onaning roli	46
9.	<i>ESHMURODOV Sherdil Ergashevich</i>	Kutubxona faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash o‘quv modulining mazmuni va hozirgi holati	51
10.	<i>G’ANIYEV Shaxruz Rajabovich</i>	Texnikaviy oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni tashkil etishning maqsad va vazifalari	55
11.	<i>ISMOILOVA Nurjaxon Zuxuriddinovna</i>	Shaxsda o‘ziga bahoni adekvatlashtirish orqali stressga barqarorlikni oshirish imkoniyatlari	59
12.	<i>JO'RAYEVA Barchinoy Meyliyevna, MUQIMOV Bayramali Raximovich</i>	Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish usullari	63
13.	<i>MAXMUDOVA Zulfiya Mexmonovna</i>	Qo‘riqlash xizmati xodimlari kasbiy kompetentligi	67
14.	<i>NEKBOYEV Xurshid Xoliyorovich</i>	Mediata’lim jarayonida maktab o‘quvchilari va talabalar yosh xususiyatlarining mediadagi afzalliklari	74
15.	<i>OCHILOVA Gavhar Farxodovna</i>	Oliy ta’limning pedagogik samaradorligi mezonlari va ijtimoiy xizmatlar	78

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

ЎҚИТУВЧИЛАРДА МУЛОҚОТНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАРИ

Адизов Бахтиёр Раҳмонович,

Бухоро давлат университети профессори, п.ф. д.

Мақолада ўқитувчиларда мулоқотни шакллантиришнинг педагогик омиллари, шунингдек, ўқитувчининг ўқувчиларга нисбатан қизгин мулоқот қила олиш қобилияти, яъни коммуникатив хусусиятларини ривожлантириб бориш хусусида аниқ илмий ечимлар ва таҳлиллар ва муҳим боғлиқ масалалар ёритилган. Мақолада педагогик мулоқот ва унинг ижтимоий-психологик жараён сифатидаги функциялари ҳамда характеристикаси назарий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: мулоқот, жараён, фан, педагогик омил, таълим, интеграция, педагогик мулоқот, педагогик фаолият, функция, касбий-педагогик мулоқот

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАЦИИ У ПЕДАГОГОВ

В статье освещены педагогические факторы формирования общения учителей, а также умение учителя активно общаться с учениками, т. е. развитие коммуникативных особенностей, представлены чёткие научные решения и анализ, а также важные сопутствующие вопросы. В статье в теоретическом аспекте исследованы педагогическое общение, его функции и характеристики как социально-психологического процесса.

Ключевые слова: общение, процесс, наука, педагогический фактор, образование, интеграция, педагогическое общение, педагогическая деятельность, функция, профессионально-педагогическое общение.

PEDAGOGICAL FACTORS OF COMMUNICATION FORMATION IN TEACHERS

The article highlights the pedagogical factors of the formation of teachers' communication, as well as the teacher's ability to actively communicate with students, i.e. the development of communicative features, presents clear scientific solutions and analyses, as well as important related issues. The article investigates pedagogical communication, its functions and characteristics as a socio-psychological process in the theoretical aspect.

Key words: communication, process, science, pedagogical factor, education, integration, pedagogical communication, pedagogical activity, function, professional pedagogical communication.

Кириш. Ўқитувчининг энг муҳим сифатларидан бири унинг ўқувчилар билан ўзаро ҳамкорликда таълим-тарбиявий фаолиятни самарали ташкил қилиши, улар билан мулоқот қила олиши ва уларга жонкуяр, меҳрибон раҳбар бўлишидир. Педагогик-психологик йўналишларда олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларида, ўқитувчиларнинг сермахсул педагогик фаолиятни амалга оширишлари учун зарур бўлган коммуникатив қобилияти тўғрисида кўплаб фикр ва мулоҳазалар юритилган. Ўқитувчи ўз касбига қизиқмаса, ўқувчиларга нисбатан меҳр-муҳаббати бўлмаса, улар билан қизгин мулоқот қила олиш қобилияти, яъни коммуникатив хусусиятлари ривожланмайди. Узок йиллар давомида педагогика соҳасида олиб борилган тажрибалар шундан далолат берадики, коммуникатив фаолиятда муваффақиятга эришиш учун, ўқитувчининг интеграл фанлар асосларини ва ўқув - тарбиявий ишлар методикасини чуқур билиши етарли эмас. Зеро, у билим ҳамда амалий қўникма ва малакаларини ўқувчиларга фақат жонли ва бевосита мулоқот воситасида бера олади. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг жонли мулоқоти, таълим муассасаларида педагогик фаолиятнинг муҳим шарти ва мазмуни сифатида намоён бўлади.

Инсоннинг хаёт тарзида энг муҳим таркибий восита бўлган мулоқот, ҳар қандай касбий фаолиятнинг барча турларида мавжуд. Бироқ бир қатор касб эгаларида (чунончи, педагог, шифокор ва ҳоказо) у касбий фаолиятга шунчаки ҳамроҳ бўлган оддий омил эмас, балки касбий аҳамият касб этадиган, унинг асосини ташкил этадиган муҳим категория саналади. Бу ҳолда мулоқот инсонлар

ўртасидаги одатий ўзаро ҳамкорлик шакли эмас, балки касбий фаолиятнинг муваффақиятини таъминловчи категория сифатида мавжуддир. Айниқса, педагогик фаолиятда мулоқот муҳим функционал, ўқитувчи учун касбий жиҳатдан аҳамиятли восита саналиб, ўзаро таълим ва тарбиявий таъсир курули сифатида намоён бўладики, бунда мулоқотнинг муҳим шартларига ва қонуниятларига, кўшимча вазифаларига риоя қилишга тўғри келади.

Асосий қисм. Тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳар қандай касб эгасининг кишилар билан одатий ўзаро ҳамкорлик тизимида мулоқот гўё, шунчаки ўз-ўзича содир бўлади. Маълум бир мақсадга қаратилган таълим-тарбиявий жараёнда эса, мулоқот ижтимоий вазифага айланади, натижада ўқитувчи педагогик мулоқот қонуниятларини пухта билиши, коммуникатив қобилият ва коммуникатив маданиятта эга бўлиши талаб қилинади. Педагогик касби ўз хусусиятига кўра “инсон-инсон” типидagi касблар сирасига киради ва шунинг учун ҳам мулоқот қила олиш кўникмаси педагог учун етакчи, касбий муҳим кўникмалардан саналади. Педагогнинг ўқувчилар билан олиб борадиган мулоқот ва муомаласига қараб болаларнинг ўқув предметида кизиқиши, демакки, ўқув мотивлари шаклланади. Педагогик мулоқот услуги ўқувчилар томонидан предметли билим, кўникмаларнинг натижавийлиги, шахслараро муносабат маданиятига таъсир кўрсатади, таълим жараёнида ўзига хос ахлоқий-психологик иқлимни вужудга келтиради. Мулоқот шахс ижтимоийлашувининг муҳим шарти саналади.

А.Н.Леонтьев педагогик мулоқотнинг тарбиявий-дидактик аҳамиятини баҳолаётган экан, куйидаги фикрларни билдиради: фаол педагогик мулоқот-ўқитувчининг, умуман олганда, педагогик жамоанинг таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларни билиш ва ўрганиш калити ва ўқув фаолиятининг ижодий характери, ўқувчи шахсининг шаклланиши учун энг яхши шароит яратадиган, таълим-тарбияда мақбул бўлган эмоционал муҳитни таъминловчи, жумладан, рухий психологик тўсиқларнинг пайдо бўлишини олдини оладиган, таълим олувчилар жамоасида ижтимоий-психологик жараёнларни тўғри йўлга солиб бошқаришни таъминлайдиган ва ўқув тарбиявий жараёнда ўқитувчининг ўз педагогик маҳоратидан оқилона фойдаланиши учун имкониятлар яратадиган муҳим воситадир.

Педагогик фаолиятда мулоқот ўқувчиларга замон талаблари асосида таълим бериш вазифаларини ҳал қилиш воситаси, тарбиявий жараёнларни ижтимоий-педагогик жиҳатдан таъминлаш тизими сифатида намоён бўлади.

Педагогик мулоқот ижтимоий-психологик жараён сифатида куйидаги функциялар билан характерланади: шахсни ўрганиш (билиш), ахборот алмашиш ва фаолиятни ташкил этиш. Мулоқотнинг ахборот алмашиш функцияси маънавий бойлик ва янгиликлар билан ўртоқлашиш жараёнини ривожлантириш учун ижобий иштиёқлар, ҳамкорликда ишлаш ва фикрлаш учун шароитлар яратишдан иборат.

Мулоқотнинг энг муҳим функцияларидан бири-ҳамдард бўлишдир. У бошқа киши хиссиётларини тушуниши, бошқалар нуқтаи назарини маъқуллаш қобилиятини шакллантириши жараёнида амалга ошади ва жамоадаги муносабатларни меъёрга келтиради. Бунда ўқувчига унинг истакларини тушуниш ва булар асосида ўқувчига таъсир этиш зарурлигини англаш ўқитувчи учун жуда муҳимдир.

В.А.Кан-Калик педагогик мулоқотни муносабатлар ва ўзаро таъсир услублари ташкил этишини таъкидлаб, уларни куйидаги тарзда туркумлайди:

ҳамкорликда олиб бориладиган ижодий ишга бўлган қизиқишга асосланган мулоқот. Ҳамкорликда олиб бориладиган ижодий ишга бўлган қизиқиш асосидаги мулоқотда педагог таълим олувчилар ва ишга нисбатан ижобий ёндашади; дўстона муносабатлар асосида қурилган мулоқот. Дўстона муносабатлар асосида қурилган мулоқот юқорида кўриб чиқилган мулоқот турига яқиндир. Айрим педагоглар дўстона мулоқотни нотўғри тушуниб, чегарадан чиқиб кетишади. Ўқитувчи ва тингловчи ўртасида маълум бир масофа бўлиши керак. Ушбу масофани аниқлашда ўқитувчининг маданияти, педагогик тактик муҳим рол ўйнайди; ўқитувчи ва таълим олувчиларни маълум масофада ушлаб турувчи мулоқот. Маълум масофада ушлаб турувчи мулоқотни ҳам самарарали деб бўлмайди. Шунга қарамадан, бу кенг тарқалган услубдир. Бунда педагог ва тарбияланувчилар ўртасида маълум чегара мавжуд бўлиб, уларни куйидагича таърифлаш мумкин: “Мен биламан - сизлар билмайсизлар”; “Мени айтганимни қилинглари - менинг ёшим каттароқ, тажрибам кўпроқ, бизни тенглаштириб бўлмайди”. Бу услуб кўпроқ авторитарга яқинроқ бўлиб, у ташқаридан қараганда тартибли фаолиятни амалга оширишга ёрдам бергандай бўлади, лекин юқори самарани бермайди;

Кўрқитишга асосланган мулоқот. Ўқитувчи ва таълим олувчиларни маълум масофада ушлаб турувчи мулоқотнинг юқори даражадаги кўриниши бу кўрқитишга асосланган мулоқотдир. У ўзида таълим олувчиларга салбий муносабат ва авторитар бошқарувни мажассам этади. Ушбу услубни

ёркин ифодаси сифатида қуйидаги гапларни келтириш мумкин: “Кунт билан тингланглар, бўлмаса икки кўяман”, “Ҳали кунларингни кўрсатаман”. Бундай услуб дарс пайтида салбий муҳитни юзага келтиради.

Педагогик мулоқот – бу ўқитувчи ва тарбияланувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги бўлиб, у ўзаро ахборот (энг аввало, ўқув ахбороти) алмашилишга асосланади, педагогик мулоқот шеригининг шахсини англашга, шунингдек, ўзаро ҳамкор фаолиятни амалга оширишга ёрдам беради. Бунда ахборот ҳам вербал (нутқ орқали), ҳам новербал воситалар орқали етказилади.

Ўқитувчининг коммуникатив фаолияти мақсадли фаолиятга нисбатан кўпинча иккиламчи характерга эга бўлади, педагогик меҳнатнинг ўзига хослиги ҳам айнан коммуникатив фаолият унинг асосини ташкил этишидан иборат эканлигидадир.

Педагогик мулоқот ўқитувчи педагогик ижодкорлигининг яхлит тизимида қандай аҳамият касб этади? Педагогик фаолиятнинг муҳим микроэлементлари ностандарт ечимлардан иборат, гарчи ўқитувчи фаолиятида педагогик вазиятлар бир қарашда бир бирига ўхшаш кўринса-да, ўқитувчининг ушбу вазиятлардаги ҳар бир хатти-ҳаракати мутлақо ноёб ва бетакрордир. Ўқитувчининг ижодий педагогик фаолияти таҳлил қилинганда, мукамал шаклга эга бўлган тизимлардан иборат эканлигини кўрамиз:

- ўқитувчининг синфда, ўқувчилар жамоаси билан таълим-тарбиявий мақсадларга қаратилган ижодий тайёргарлиги;

- ўқувчилар билан бевосита ўзаро ҳамкорлик асосидаги ижодкорлик.

Ўқитувчининг педагогик мулоқоти жараёнидаги ижодкорлиги бир нечта кўринишда намоён бўлади:

ўқитувчининг ўқувчиларни мукамал билиш жараёнидаги ижодкорлиги;

улар билан ўзаро ҳамкорлик тизимидаги ижодкорлик;

ўқувчига бевосита таъсирни ташкил қилишдаги ижодкорлиги;

ўз хулқ-атворини бошқара олишда (мулоқотни ўзини-ўзи билган ҳолда бир маромда олиб бориш) ижодкорлик;

ўқувчилар билан ўзаро муносабатларни ташкил қилиш жараёнида ижодкорлик. Модомики, шундай экан, таъкидлаш лозимки, ўқитувчининг мулоқоти касбий-ижодий категория бўлиб, педагогик фаолиятда ўқитувчи томонидан кўплаб коммуникатив вазибаларни ҳал қилиш жараёни ва ижобий натижалар мажмуасидир.

Касбий-педагогик мулоқот асосларини бўлажак ўқитувчи олий педагогик таълим ташкилотларида, қизғин педагогик фаолияти давомида ҳамда ўз-ўзини тарбиялаш жараёнида эгаллаши мумкин. Бунда ўқитувчи қуйидаги муҳим коммуникатив вазибаларни бажаришни мукамал билиши лозим: касбий-педагогик мулоқотнинг узлуксиз жараёнларини ўрганиш қонуниятлари, тизими ва тамойилларини англаб етиш.

Педагогик коммуникацияни таълим-тарбия жараёнида бевосита қўллаш тартиби ва технологияларини эгаллаш. Касбий-педагогик мулоқотнинг кўникма ва малакаларини узлуксиз ўзлаштириб бориш, коммуникатив қобилиятларни ривожлантириш.

Ушбу йўналишлар ўқитувчининг касбий мулоқот кўникмаларини эгаллаш жараёнини тўла таъминлай олади, деб ўйлаш хато бўлади. Умумий ижодий позицияларни ўзининг касбий-педагогик, мулоқот фаолияти тажрибаси билан доимий равишда ўзаро нисбатлаш, ўзи учун унинг тизими, мантиқи, оптимал индивидуал шакллари аниқлаш педагогик мулоқотни эгаллаш буйича олиб бориладиган фаолиятнинг муқаррар шартини саналади.

Ўқитувчининг коммуникатив маданияти – бу унинг ўқув-тарбия жараёни субъектлари билан профессионал-педагогик мулоқотидир. Коммуникатив маданиятнинг зарурий даражаси сифатида шуни белгилаш мумкинки, бунда ўқитувчи ўз тарбияланувчилари ва ҳамкасбларини ижобий қабул қила олади ҳамда таълим ва тарбия мақсадларига эришишни сўзсиз таъминлай олади.

Ҳар бир ўқитувчи учун ўқувчиларга тўғри, омилкор ахборот узатиш ва унга суҳбатдошини ишонтира олиши касбий зарурият ҳисобланади. Бунда ўқитувчининг мулоқот маданияти, маънавий оламнинг кенглиги муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчининг педагогик фаолияти узлуксиздир, шу сабабли у мулоқот маданиятини ҳам мунтазам шакллантириб боришида қуйидаги йўналишларга эътибор бериши лозим:

1) юксак педагогик фаолият нуқтаи назаридаи ўз-ўзини англаши, (муомалада ўзининг ўзаро фикр алмашилишга доир сифатларини, ижобий ва заиф томонларини билиши) ва шу асосда ўзаро фикр алмашиш йўли билан ўз-ўзини тарбиялаши.

2) кишилар билан ўзаро муносабатда коммуникатив иқтидорини шакллантириб бориши, мулоқот асосида башорат қилиш сезгиларини машқ қилдириши, мулоқотда ўзининг идеал

тасавурларини, имкониятларини бошқалар (ўқитувчилар жамоаси, ўқувчилар, ота-оналар) қандай баҳолаши ҳақидаги рефлексив тасавурларини таҳлил қилиши.

Ўзида одобнинг муҳим хусусиятларини ривожлантириш юзасидан машқлар асосида ишлаши.

5) ўқувчилар ва ота-оналар билан тарбиявий мақсадларга қаратилган турли жамоат ишларини олиб бориши, бунда ўзаро фикр алмашиш асосида педагогик ташкилотчилик қобилиятини такомиллаштириб бориши.

6) мулоқот жараёнида пайдо бўладиган салбий ҳолатларни енгиш кўникмаларини шакллантириши, дилкашлик ва хушмуомалаликни ривожлантирадиган вазиятлар тизимини яратиши.

Хўш, қандай қилиб ҳамма кутган ва ҳамма учун керакли педагог бўлиш мумкин? Ўқитувчи ва ўқувчилар, уларнинг ота-оналари ҳамда ҳамда касбдошлар ўртасида ўзаро ишонч, бир-бирини тушунишга қандай эришиш мумкин?

Биз педагог-ўқитувчиларга педагогик мулоқотнинг муайян услубларини эгаллаш орқали мулоқот маданиятини такомиллаштиришни тавсия этамиз. Бу борада М.Тален томонидан таклиф этилган модел диққатга сазовордир.

1-МОДЕЛ – “СОКРАТ”. Бу баҳс-мунозара ва савол-жавоблар билан ўқувчини дарсга жалб қиладиган ўқитувчи модели. Доимий конфронтациянинг мавжудлиги туфайли бундай ўқитувчи индивидуаллиги ва нотизимлиги билан ажралиб туради; ўқувчилар ўз позицияларини мустақамлашга интиладилар, уларда ўзининг фикрини баён этиш ва уни ҳимоя қила олиш кўникмалари такомиллашади.

2- МОДЕЛ – “ГУРУХЛИ МУНОЗАРА РАҲБАРИ”. Бундай ўқитувчи ўқув-тарбия жараёнида ўқувчилар орасида ўзаро мурося ва ҳамкорлик устун бўлишини истади ва шунга интилади. Унинг учун мунозара натижасидан кўра унинг демократик мурося йўлини қидириш муҳимроқ.

3-МОДЕЛ – “УСТА”. Бунда ўқитувчи ибрат олиш учун намуна бўлиб ҳисобланади, ундан фақат таълим жараёнидагина эмас, балки ҳаётга муносабати нуқтаи назаридан ҳам ўрнат олиш мумкин.

4-МОДЕЛ – “ГЕНЕРАЛ”. Бундай ўқитувчи ҳар қандай иккиламчи фикрлардан йироқ бўлади, ўта талабчан, қатъият билан ўқувчиларнинг қулоқ солишларига эришади, у ҳар доим ва ҳамма нарсдан ўзини ҳақ деб ҳисоблайди, ўқувчи эса худди янги чақирилган аскар сингари унинг талаб ва буйруқларига сўзсиз бўйсунуши керак деб билади. Муаллиф (М.Тален)нинг ёзишича педагогик амалиётда айнан шу модел кенг тарқалган экан.

5-МОДЕЛ – “МЕНЕДЖЕР”. Бундай модел шахсга йўналтирилган таълимга асосланган таълим муассасаларида кенг тарқалган бўлиб, унда ўқувчининг самарали фаолияти учун барча шароитлар яратилади, унинг эришган натижалари рағбатлантириб борилади. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчи билан ҳал этилаётган топшириқнинг моҳиятини ҳар бир ўқувчи билан муҳокама қилишга, иш натижаларини назорат этиш ва сифатли баҳолашга интилади.

6-МОДЕЛ – “МУРАББИЙ-ТРЕНЕР”. Синфда ўзаро мулоқот корпоративлик руҳи билан суғорилган. Бундай моделда ўқувчилар бир жамоанинг аъзоси, улар алоҳида олганда муҳим аҳамиятга эга эмас, биргаликдаги фаолиятдагина ҳар бири юқори натижани қўлган киритиш мумкин. Ўқитувчи жамоа ишини руҳлантирувчи ва рағбатлантириб боровчи вазифасини бажаради, унинг учун энг асосийси – якуний натижа, ёрқин муваффақият, ғалаба.

7-МОДЕЛ – “ГИД”. Оёқда юрадиган қомус образи. У хотиржам, аниқ ҳаракат қилади. Барча саволларга жавоб ҳам, саволларнинг ўзи ҳам унга олдиндан маълум. Техник жиҳатдан нуқсонсиз, ва айнан шунинг учун ҳам кўп ҳолларда зерикарли бўлиши мумкин.

Хулоса. М.Тален бу таснифнинг асосига алоҳида эътибор беради ва уларнинг ҳаммаси ўқувчининг истагидан келиб чиқиб эмас, балки ўқитувчининг ўз истаги ва имкониятларидан келиб чиқиб танланишига урғу беради. Ўқитувчи фақат ўз коммуникатив маҳоратини эмас, балки ўқувчиларнинг ҳам муомала маданиятини шакллантириш лозим. Ўқитувчи болалар психологиясини яхши билиши, уларнинг ижтимоий қарашларини, ижтимоийлашув жараёнларини пухта билиши талаб этилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, педагогик мулоқот якуний натижага кўра муваффақиятли бўлиши ёки муваффақиятсизликка учраши – бу педагог-ўқитувчининг қандай муомала услубини танлаши ва уни қандай олиб боришига боғлиқдир.

Адабиётлар:

1. Айви А. Лицом к лицу. Практическое пособие для освоения
2. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с.

2. Бриткевич М.С. Инновационный педагогический опыт как фактор профессионального совершенствования учителя в условиях системы повышения квалификации. дисс... кан.пед.наук. – М.: 2018. - 229 с.

3. Головей Л.А., Манукян В.Р., Рыкман Л.В. и др. Профессиональное развитие личности: начало пути (эмпирическое исследование)/ Л.А. Головей, М.В. Данилова, Л.В. Рыкман, М.Д. Петраш, В.Р. Манукян, М.Ю. Леонтьева, Н.А. Александрова. - СПб.: Нестор-История, 2015. -336 с.

4. Бубенов А.В. Коммуникационная культура: Философско-методологический анализ Электронный ресурс.: дис. . канд. философ, наук. М., 2006. URL.: <http://diss.rsl.ru>